

दियो जलिरहेछ कथामा आञ्चलिकता

एकनारायण पौड्याल (विद्यावारिधि)^१

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा आञ्चलिक अध्ययनका लागि रामलाल जोशीद्वारा लिखित कथासङ्ग्रह ऐनामा सङ्गृहीत 'दियो जलिरहेछ' शीर्षकको कथा चयन गरिएको छ। रामलालले गजल, कविता आदि विधामा कलम चलाएका भए पनि उनको लेखन कविताका उपविधाहरूमा भन्दा आख्यानका क्षेत्रमा अझ सशक्त रहेको छ। उनले आख्यानमा मूलतः सुदूरपश्चिमको समाजको चित्र उतारेका छन्। जोशीले त्यस क्षेत्रविशेषको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आदि अवस्थाको यथार्थ चित्र उतारेका कारण उनका आख्यानात्मक रचना आञ्चलिकताका विशेषताले युक्त छन्। साहित्यमा आञ्चलिकता भन्नाले खास स्थानविशेषका सामाजिक, सांस्कृतिक भाषिक आदि विशेषताले युक्त साहित्य भन्ने बुझिन्छ। यस कथामा आञ्चलिकताका तिनै विशेषता पाइने तर यसअघि आञ्चलिकतालाई आधार बनाएर प्रस्तुत कथाको अध्ययन नगरिएकाले यो शीर्षक चयन गरिएको हो। प्रस्तुत कथा आञ्चलिकताका दृष्टिले केकस्तो रहेको छ भन्ने मुख्य समस्या र यसको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने उद्देश्यमा आधारित यस अध्ययनमा विश्लेष्य कथा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहेको छ भने आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक अवधारणाका लागि द्वितीयक स्रोत उपयोग गरिएको छ। गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ। कृतिमा पाइने आञ्चलिकताका विविध अभिलक्षणहरूमध्ये यस कथामा भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक र भाषिक आञ्चलिकता पाइने कुरा जनाइएको छ। प्रस्तुत कथा अञ्चलविशेषका विशेषता उजागर गर्नका लागि लेखिएको र तत्तत् विशेषता उजागर भएकाले कथा आञ्चलिकताका दृष्टिले उल्लेखनीय रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : आयाम, कथ्य, यथार्थवाद, रिक्तता, विसङ्गति।

विषयपरिचय

रामलाल जोशी (२०३१) ले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाए पनि उनी आख्यानकारका रूपमा परिचित छन्। जोशीका हालसम्म गजलसङ्ग्रह *हत्केलामा आकाश* (२०५७), कथासङ्ग्रह *ऐना* (२०७२), उपन्यास *सखी* (२०७५) र आख्यान/शृङ्खलाकथा *बाआमा* (२०७९) गरी चारवटा पुस्तक प्रकाशित छन्। यी पुस्तकाकार कृतिले पनि उनलाई बढी आख्यानकारका रूपमा चिनाएका छन्। उनका सबैजसो रचनामा नेपालको सुदूरपश्चिमका ग्रामीण तथा निम्नवर्गीय मानिसका जीवनभोगाइ, सामाजिक, राजनीतिक आदि क्षेत्रका

१. सहप्राध्यापक, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, enpaudyal@gmail.com

विसङ्गति, मानवीय कमजोरीजस्ता कुरालाई विषय बनाइएको छ। आज्चलिकता पनि उनका आख्यानात्मक रचनामा पाइने एउट मुख्य विशेषता हो। आज्चलिकताका दृष्टिले ऐना महत्त्वपूर्ण कृति हो। यस सङ्ग्रहमा रहेका सबैजसो कथाहरूमा कर्णालीका मानिसहरूको दुःख, अन्धविश्वास र जीवन भोगाइका विविध आयामलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। सोही सङ्ग्रहमा रहेका बिसवटा कथाहरूमध्ये 'दियो जलिरहेछ' पनि उल्लेखनीय आज्चलिक कथा हो। नेपाली साहित्यमा विभिन्न शैली, कथ्य र विषयका कथाहरू लेखिएका छन्। आज्चलिक कथा तिनैमध्येको एक प्रकार हो। खास अञ्चल वा क्षेत्रलाई विषयवस्तु बनाई त्यसभित्रका भौगोलिक, प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक आदि पक्षको चित्रण गरिएका कथा नै आज्चलिक कथा हुन्। यस्ता कथामा स्थानीय विशेषतालाई बढीभन्दा बढी रूपमा चित्रण गरिएको हुन्छ। यस किसिमका कथाहरूको परिवेश सहरबजार पनि हुन सक्दछ तर ग्रामीण क्षेत्रमा प्रायः उही भाषा, संस्कृति र हरेक किसिमले उस्तै प्रकृतिका मानिसहरू बस्ने हुँदा त्यहाँ मौलिकपन बढी हुन्छ। यसैले आज्चलिक साहित्यको प्राथमिकतामा ग्रामीण क्षेत्र रहेको हुन्छ। सोहीअनुरूप ऐनाका कथाहरू पनि प्रायः ग्रामीण परिवेशमा आधारित छन्। 'दियो जलिरहेछ' मा मुख्यतः तत्कालीन समयको राजनीतिक परिवेश चित्रण गरिएका कारण ग्रामीण समाजका साथै सहरको परिवेश पनि चित्रण गरिएको छ। प्रस्तुत कथा आज्चलिकताका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण भइकन पनि यस आधारमा अध्ययन नभएकाले सोही रिक्तता पूरा गर्नका लागि यो विषयशीर्षक चयन गरिएको हो। प्रस्तुत कथामा आज्चलिकताका केकस्ता पक्ष पाइन्छन् भन्ने मुख्य समस्या र यस समस्याको समाधानमा केन्द्रित यस अध्ययनले एकातर्फ प्रस्तुत कथाको खास विषयवस्तुबारे जानकारी दिनेछ भने अर्कातर्फ आज्चलिक कृतिको अध्ययन गर्ने आधार दिनेछ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनको स्रोतका रूपमा पुस्तकालयलाई लिइएको छ। यस अध्ययनमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ऐना सङ्ग्रह र यसमा सङ्गृहीत कथा 'दियो जलिरहेछ' रहेको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा आज्चलिकताको सैद्धान्तिक चर्चा गरिएका पुस्तकादि सामग्री रहेका छन्। गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ। स्वैच्छिक नमुना छनोट गरी कथा चयन गरिएको छ र कथामा भूगोल, समाज, संस्कृति आदि कुनकुन पक्षमा आधारित आज्चलिकता पाइन्छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ र साक्ष उल्लेख गरी निर्धारित मानदण्डका आधारमा कथाको विश्लेषण गरिएको छ।

आज्चलिकताको सैद्धान्तिक पर्याधार

अञ्चल भन्नाले गाउँ, क्षेत्र, जिल्ला आदि समेटेर बनाइएको केही विस्तृत क्षेत्र भन्ने बुझिन्छ भने आज्चलिक भन्नाले सोही अञ्चलको वा अञ्चलविशेषको भन्ने अर्थ बुझिन्छ। साहित्येतर सन्दर्भमा अञ्चल अङ्ग्रेजी जोनको नेपाली रूपान्तर हो तर साहित्यका सन्दर्भमा अञ्चलमा इक प्रत्यय लागेर बनेको आज्चलिक वा ता प्रत्यय थपिएर बनेको आज्चलिकता अङ्ग्रेजी शब्द जोन वा जोनलको नेपाली रूपान्तर नभई रिजन वा रिजनलको नेपाली रूपान्तर हो। साहित्यमा आउँदा अञ्चल वा आज्चलिकताले भाषा, भूगोल, संस्कृति, जाति आदि दृष्टिले विशेष प्रकारको क्षेत्र भन्ने अर्थ दिन्छ। साहित्यमा प्रयोग हुने आज्चलिकता अङ्ग्रेजी

रिजनालिज्मको नेपाली रूपान्तर हो । साहित्यका सन्दर्भमा आज्जलिकता भन्नाले कुनै खास ठाउँ वा क्षेत्रको खास विशेषता भन्ने बुझिन्छ । यसले खास कुनै भूबनोटभित्रको सामाजिक एवं सांस्कृतिक पृथक् अस्तित्व भन्ने बुझाउँछ (सुवेदी, २०५९, पृ.४०) । अञ्चल शब्द भाषा-साहित्यका क्षेत्रमा आउँदा राज्यद्वारा निर्धारित खास क्षेत्र पनि हुन सक्दछ र निश्चित प्रकारको भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि विशेषताले युक्त क्षेत्र पनि हुन सक्दछ (सापकोटा, २०७७ पृ.१०) । सहरको परिवेश मिश्रित हुने हुँदा आज्जलिक साहित्यका लागि ग्रामीण परिवेश बढी उपयुक्त हुन्छ ।

आज्जलिकतालाई परिभाषित गर्ने क्रममा *द इन्साइक्लोपेडिया अमेरिकाना* (सन् १९६९)मा आज्जलिकताले सम्बन्धित क्षेत्रका वासिन्दाको युगीन वातावरण, भौगोलिक अवस्था, सांस्कृतिक चिनारी र ऐतिहासिक पक्षजस्ता विविध कुराको जानकारी दिने कुरा बताइएको छ (पृ.५८०) भने भारतीय समालोचक नगीना जैन (सन् १९७६) ले आज्जलिकताको अर्थ- क्षेत्रविशेषको सत्यको उद्घाटन गरिएको जीवन जो कुनै एक परिवेशविशेष नभई त्यस खण्डको समग्र क्षेत्रीयताको प्रतीक हो भनेकी छन् (पृ.५) । ईश्वर बराल (२०५६) ले एउटा अञ्चल आफ्ना छिमेकका अर्का अञ्चलभन्दा पनि बेलै छुट्टिन्छ, किनभने विशिष्ट प्राकृतिक पर्यावरण, निवासी, लोकजीवनका परम्परागत प्रणाली, लोकसंस्कृति, सामाजिक आचार-विचार, रीति-नीति आदि कुराले गर्दा जुनसुकै अञ्चल होस् त्यो स्वयम्मा एउटा भूखण्डको विशिष्ट एकांश भइदिन्छ भनेका छन्(पृ.३८४)। आज्जलिकतालाई परिभाषित गर्ने अन्य विद्वान्हरूले पनि प्रकारान्तरले उपर्युल्लिखित विद्वान्हरूका अभिमतलाई नै पछ्याएका छन् । विद्वान्हरूका परिभाषालाई समेत दृष्टिगत गरी समग्रमा भन्दा आज्जलिकता भन्नाले“कुनै खास क्षेत्र वा भूगोलविशेषको भौगोलिक वा प्राकृतिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, ऐतिहासिक, भाषिक आदि विविध क्षेत्रसँग सम्बन्धित पक्षको उद्घाटन गर्ने उद्देश्यले सिर्जना गरिएको प्रगाढ स्थानीय रङ्युक्त साहित्यको एक प्रवृत्ति भन्ने बुझिन्छ” (पौड्याल, २०८०, पृ.११) । प्रस्तुत आज्जलिकताको स्वरूप र परिभाषाका चर्चाबाट आज्जलिक साहित्य निश्चित अञ्चल वा भूगोलविशेषमा केन्द्रित हुन्छ, यसमा निश्चित क्षेत्रको सांस्कृतिक, सामाजिक आदि पक्षको चित्रण हुन्छ, यसले स्थानीय भाषा-भाषिकाको प्रयोगमा जोड दिन्छ, यसमा स्थानीय रङको प्रगाढता रहन्छ, यसले ग्रामीण परिवेशलाई बढी महत्त्व दिन्छ र सम्बन्धित भूगोलसँग म्रष्टाको निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । कथाञ्चल विशिष्ट हुनु, यथार्थपरक चित्रण र प्रतिनिधिमूलकतामा जोड दिनु यसका प्रवृत्तिगत विशेषता हुन् । खास भूगोलको यथातथ्य चित्र उतारिने यस साहित्यको यथार्थवादसँग निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । आज्जलिक लेखनलाई केही यथार्थवादको भँगालो (राई, २०५८, पृ.१७६) र केही यथार्थवादकै एक विशिष्ट प्रकार भनिएको पाइन्छ (त्रिपाठी, २०४९, पृ.५२) । यस भनाइले पनि यसको निकट सम्बन्ध यथार्थवादसँग रहेको कुरा स्वतः स्पष्ट हुन्छ । यसरी आज्जलिकताका गुणले युक्त साहित्यिक कृतिको अध्ययनगर्दा उपर्युल्लिखित मान्यतालाई आधार बनाएर खास भूगोलका सामाजिक, सांस्कृतिक आदि पक्षका विशिष्टताको अध्ययन गरिन्छ । कृतिलाई केकति आधारमा विश्लेषण गर्ने भन्ने कुरा कृतिको विषयप्रकृतिमा पनि भर पर्दछ । विषयप्रकृतिअनुसार प्रस्तुत कथाको अध्ययन निम्नलिखित आधारमा गरिएको छ : भौगोलिक अवस्था, सामाजिक जीवन, संस्कृतिको चित्रण, आर्थिक अवस्था, शैक्षिक स्थिति, राजनीतिक परिवेश, भाषिक प्रयोग ।

भौगोलिक अवस्था भन्नाले खास अञ्चलविशेषको भूगोलको अवस्था भन्ने बुझिन्छ। आज्जलिक कथाको भूगोललाई सामान्यीकरण गर्न मिल्दैन। खास ठाउँको भूगोल, खोलानाला, हावापानी आदि र त्यसले पारेको प्रभावको अध्ययन भौगोलिक अध्ययन हो। यसअन्तर्गत सुगमता, दुर्गमता आदि कुराको पनि अध्ययन गरिन्छ। सामाजिक जीवन भन्नाले खास समाजको खास विशेषतायुक्त समाज भन्ने बुझिन्छ। समाज विशिष्ट हुनाका पछाडि धार्मिक, भौगोलिक, जातीय, सांस्कृतिक आदि कुराले भूमिका खेलेका हुन सक्दछन्। सांस्कृतिक चित्रणले पनि अञ्चलविशेषको संस्कृतिगत विशेषता वा विशिष्टतालाई बुझाउँछ। संस्कृति सुसंस्कृत पनि हुन सक्दछ र विकृत पनि हुन सक्दछ। आर्थिक अवस्थाले सम्पन्नता, विपन्नता, वर्गीय विषमता आदि कुरालाई बुझाउँछ। यसमा कथाञ्चलका मानिसको आर्थिक अवस्था उच्च वा निम्न हुनाको कारण पनि अध्ययन गरिन्छ। यसरी नै शैक्षिक स्थिति भन्नाले कथाञ्चलको शिक्षाको अवस्था भन्ने बुझिन्छ र यसको अध्ययन गर्दा शिक्षा वा चेतनाको तह निम्नस्तरको भएमा त्यसो हुनाका कारण पनि खोज गरिन्छ। शैक्षिक अवस्थाले जनजीवनमा पारेको प्रभावको अध्ययन गरिन्छ। राजनीति भन्नाले राज्यको शासनव्यवस्थासँग सम्बन्धित नीति भन्ने बुझिन्छ र राजनीतिक परिवेश भन्नाले राज्यको शासनव्यवस्थासँग सम्बन्धित वातावरण भन्ने बुझिन्छ। रचनामा राजनीतिक परिवेशको अध्ययन गर्दा शासन व्यवस्था कहिलेको हो र कसरी चलेको छ अनि त्यसले समाजमा कस्तो असर पारेको छ भन्ने कुरा हेरिन्छ। भाषिक प्रयोग भन्नाले भाषाको प्रयोग भन्ने बुझिन्छ र आज्जलिक सिर्जनाको अध्ययन गर्दा केकस्तो भाषा वा भाषिका प्रयोग गरिएको छ र त्यसका केकस्ता विशेषता रहेका छन् भनेर हेरिन्छ। भाषाले सिर्जनालाई कतिको यथार्थपरक, स्वाभाविक र रोचक बनाएको छ भनेर पनि हेरिन्छ।

विमर्श र परिणाम

‘दियो जलिरहेछ’ ऐनामा सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये सत्रौँ क्रममा रहेको छ। यसमा २०७२ सालमा सुदूरपश्चिममा चलेको प्रदेशको मागसँग सम्बन्धित आन्दोलनलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। त्यस समयमा थारूहरूद्वारा थरूहट प्रदेश र गैरथारूहरूद्वारा अखण्ड सुदूरपश्चिमको माग राखी आन्दोलन गरिएको थियो। त्यस आन्दोलनले कैलालीको टीकापुरमा हिंसाको रूप लिएको थियो। त्यसपछि पनि सुदूरपश्चिमका विभिन्न स्थानमा आन्दोलनहरू भएका थिए। यसक्रममा धनगढीमा पनि आन्दोलन भएको थियो। त्यहाँको आन्दोलन पनि करिब टीकापुरकै तहमा पुन लागेको थियो। प्रस्तुत कथामा सोही घटनाक्रमलाई विषय बनाइएको छ। हिंसा हुन सक्ने वातावरणसँगै कथाको थालनी भएको भए पनि ‘थारू पहाडी भाइभाइ, हिमाल पहाड तराई : कोही छैन पराई’ भन्ने नाराका साथ दुवैपक्षलाई मिलाएर मेलमिलापमा कथा टुङ्ग्याइएको छ। यसरी यथार्थमा टेकेर आदर्शमा टुङ्गिँएको यस कथाले नेपाली सबै दाजुभाइलाई शान्ति र मेलमिलाप कायम गरी मिलेर बस्नु भन्ने सन्देश दिएको छ (पौड्याल, २०७३, पृ.९०)। कथा छोटो भए पनि विषयवस्तुका दृष्टिले मार्मिक र भाषाशैलीका दृष्टिले प्रभावकारी रहेको छ।

कथाको विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनमा आज्जलिकतालाई आधार बनाइएको छ। आज्जलिकताका आधारमा अध्ययन गर्दा कृतिमा पाइने सूचकका आधारमा फरक फरक किसिमले अध्ययन गर्न सकिन्छ। यहाँ प्रस्तुत कथाको

विषयसन्दर्भअनुसार उपर्युल्लिखित भौगोलिक अवस्था, सामाजिक जीवन, राजनीतिक परिवेश, भाषिक प्रयोग आदि पक्षलाई विश्लेषणका मानदण्ड बनाई कथाको अध्ययन गरिएको छ। कथामा पाइने आञ्चलिक तत्त्वको पुष्टिका लागि कथांश उद्धरण गरिएको छ। यसरी साक्ष्यद्वारा आञ्चलिकताको पुष्टि गरी अध्ययनलाई विश्वसनीय बनाइएको छ।

भौगोलिक अवस्था

‘दियो जलिरहेछ’ कथाको भौगोलिक परिवेश सेती अञ्चलको कैलालीक्षेत्र रहेको छ। कथामा धनगढीलाई मुख्य स्थानका रूपमा लिइएको छ तापनि थारू तथा गैरथारूहरूको बस्ती भएका अन्य क्षेत्र पनि समेटिएका छन्। भूगोललाई प्राथमिकता दिएर त्यसका भौगोलिक तथा प्राकृतिक विशेषता चित्रण गर्नु कथाको उद्देश्य नभएकाले भूगोलका बारेमा विस्तृत रूपमा परिचय दिइएको छैन तापनि कथामा उल्लेख गरिएका नामका आधारमा भूगोलका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ। साक्ष्यका लागि कथाबाट केही पङ्क्तिहरू जस्तै :

पश्चिम चौराहाबाट आएको जुलुसमा हजारौं मानिसहरू गगनभेदी आवाजमा कुर्लिरहेका थिए। (पृ.१४७)

पूर्व क्याम्पसरोडबाट आएको जुलुसमा रहेका हजारौं आक्रोशित र उत्तेजित थारूहरूका आवाजले आकाशलाई बुलन्द गरेको थियो। (पृ.१४७)

टाउकामा हकहित संरक्षण मोर्चाका फेटा गुथेका लाठीधारी युवाहरूको जमात उत्तर पार्कीतिरबाट सडकमा प्रवेश गर्दै थियो। (पृ.१४९)

शनिबारको दोस्रो दिन क्याम्पसचोकमा भएको विरोधसभामा थारू अगुवाहरूले- “बाँसको डोको बोकेर पहाडीहरू जसरी पहाडबाट मधेस आए, उसैगरी पठाइदिने” धम्कीपूर्ण मन्तव्य दिएको सुनियो। (पृ.१५०)

उपर्युल्लिखित हरफमा आएका पश्चिम चौराहा, पूर्व क्याम्पसरोड, उत्तर पार्क, क्याम्पसचोक आदि नामले धनगढी बजारवरपरको स्थानलाई बुझाएका छन्। कथामा धनगढीबाहेक कैलालीक्षेत्रका अन्य स्थानको पनि उल्लेख भएको छ, जस्तै : “गएको शुक्रबार मलवाराक्षेत्रमा चारवटा पहाडीहरूका घरमा आगो लगाइयो। मङ्गलबार मोहनाक्षेत्रमा पहाडी मूलका युवराज ऐरीको लास भेटियो। शुक्रबारको दोस्रो दिन वसन्तावरपरका थारूबस्तीमा धावा बोलियो” (पृ.१५०)। यसरी कथामा मलवारा, मोहना, वसन्ता आदि कैलालीक्षेत्रभित्रका अन्य स्थानको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ। यिनै स्थाननाम र आन्दोलनका घटनाक्रमले कथालाई आञ्चलिक बनाएका छन्। कथामा जति राजनीतिक घटनाको यथार्थतालाई उतारिएको छ त्यति भौगोलिक अवस्थालाई उतारिएको पाउँदैन तापनि स्थान-नामबाट कथामा भौगोलिक आञ्चलिकता अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ।

सामाजिक जीवन

कथाञ्चलको समाज थारू र गैरथारूहरूको मिश्रित प्रकृतिको रहेको पाइन्छ। कैलालीका धनगढी, टीकापुर र त्यसदेखि वरपरका गाउँबस्तीमा रैथाने थारू र पहाडबाट भरेका भारोपेली तथा भोटबर्मेली भाषापरिवारका

मानिस रहेका पाइन्छन् । यसैअनुसार कथामा पनि तिनीहरूलाई पात्रका रूपमा लिइएको छ । आञ्चलिक साहित्यमा कुनै पनि चरित्रको केन्द्रीयता रहँदैन र केन्द्रीयता रहेका खण्डमा आञ्चलिकताको सिमाना भत्किन्छ (सुवेदी, २०५६, पृ.१४) भन्ने मान्यताअनुरूप यस कथामा पनि पात्र वा चरित्रको केन्द्रीयता रहेको छैन । कथामा प्रयुक्त मोहना, मलवारा, वसन्ता, हसुलिया, कलुवापुरजस्ता ठाउँका नाम र प्रेमलता चौधरी, रमिला चौधरी, बैजयन्ती चौधरीजस्ता व्यक्तिका नामले पनि कथाञ्चल थारूजाति र समुदायसँग सम्बन्धित छ भन्ने बुझिन्छ । बाहुल्य थारूसमुदायको भए पनि उनीहरूसँगै गैरथारू जातिहरूको पनि त्यस ठाउँमा बसोबास रहेको कुरा आरती रोकाया, हंशराज उपाध्याय आदि नामबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ । यतिमात्र होइन, त्यस ठाउँमा थारू र गैरथारू जातिबिच प्रेम, सहयोग र बिहेबारीसमेत भएको देखिन्छ । यस्तो गहिरो सम्बन्ध रहेको समाज वर्तमान अवस्थामा वैरीत्वमा परिणत भएको छ । क्षेत्रीयता र जातीयताका कारण यस्तो सुमधुर सम्बन्ध भएको समाज विखण्डनका अवस्थामा पुगेको छ । यस कुरालाई कथामा यसरी चित्रण गरिएको छ :

“सदियौँदेखि अखण्डित र अन्योन्याम्रित रही भाइचारामा बाँचेको थारू पहाडीको सुमधुर बान्धव्य सम्बन्धमा तिक्तता र वैरित्वको यो कस्तो आँधी उठ्दै छ ? कसले यो आगो सल्काइदियो ? यो जातीय द्वन्द्वको पैलो शिकार मै हुनेछु राजु, माफ गर्नु ।” हसुलियाकी रमिला चौधरीले यस्तो म्यासेज पठाउँदा मेरा आँखा रसाएका थिए ।

महिनाँ भयो, आन्दोलनको आगो सडकमा सल्किएको । पूर्वमा संघीयताको मिर्मिरे सुरु हुँदै थियो । चराहरूको घाँटी खसखस हुँदै थियो । पश्चिममा जातीय द्वेषको राग फैलिँदो थियो । थरूहट राज्यको माग गर्दै थारूहरू आन्दोलनमा थिए । अखण्ड सुदूरपश्चिमको माग गर्दै राना र पहाडीहरू आन्दोलनमा थिए । दुवै पक्ष आन्दोलनको मैदानमा थिए । पक्षविहीन मान्छेको आवाज मौन थियो । आन्दोलनको राँको शहरबजारमा मात्र बलेको थिएन । गाउँघरमा पनि सल्किएको थियो । थारूबाहुल्य भएका गाउँमा पहाडीहरू थर्कमान् थिए । पहाडी समुदायको बाक्लो बस्ती भएका ठाउँमा थारूहरू त्राहीमाम थिए । (पृ.१४९-१५०)

यसरी कथाले कैलालीका विभिन्न बस्तीहरूमा सदियौँदेखि थारू र गैरथारूजातिका मानिसहरू समाजमा मिलेर बसेकामा २०७२ सालको प्रदेशविभाजनको आन्दोलनदेखि समाजमा द्वेष, हिंसा, विभेद, द्वन्द्व आदि फैलिँदै आएको छ भन्ने कुरा देखाएको छ । कथामा काल्पनिकताभन्दा पनि यथार्थ घटनाको आधिक्य रहेको छ र त्यस समाजको विगतदेखि वर्तमानसम्मको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । कथामा भनिएजस्तै यो आन्दोलन सङ्घीयताको मागसहित नेपालको पूर्वीक्षेत्रमा भएको आन्दोलनको उपज थियो र यसले तत्कालीन समयमा जातीय विभेद र द्वन्द्वलाई बढाएको थियो ।

संस्कृतिको चित्रण

कथामा सांस्कृतिक विशिष्टतालाई त्यति महत्त्व दिइएको पाइँदैन । कुनै खास समयमा भएको घटनावर्णनमा आधारित कथा भएकाले यसमा घटनालाई नै महत्त्व दिइएको छ । संस्कृतिको चित्रण गर्ने उद्देश्य नभए पनि कतिपय वस्तुसन्दर्भले तत्स्थानिक संस्कृतिको परिचय दिएको पाइन्छ । “नारी-पुरुषहरूका हातहातमा रहेका

भाला र कठबाँसका लाठीहरू माथि उठेका देखिन्थे” (पृ.१४७) भन्ने भनाइबाट थारूसमाजमा सुरक्षासाधन वा हतियारका रूपमा भाला र कठबाँस प्रयोग गर्ने परम्परालाई सङ्केत गरेको छ भने “हाँसोठट्टा गऱ्यो । रमाइरमाई काम गऱ्यो । साँभ एक खोरिया जाँड पियो । सुत्यो । बस्” (पृ.१४९) भन्ने वाक्यहरूले उनीहरूको काम पनि गर्ने र मद्यपान सेवन गरी ख्यालठट्टा गरेर हाँसीखुसीका साथ जीवन यापन गर्ने चलन रहेको जानकारी दिएका छन् । त्यस क्षेत्रका थारू तथा गैरथारूहरूमा खुसियालीका समयमा दीपावली गर्ने चलन रहेको कुरा “उद्योगी-व्यापारीहरू पसलअगाडि दीपावली गरिरहेका थिए” (१५४) भन्ने कथनबाट पुष्टि हुन्छ । पहाडी आन्दोलनकारी एक पात्रले भनेको यस कुराबाट पनि सांस्कृतिक पक्षको सङ्केत मिल्दछ : “यी थारूहरूलाई हामीले हात धोएर खान सिकायौँ । कट्टु नलाउनेहरूलाई पाइन्ट लाउन सिकायौँ । आधुनिक तरिकाले खेती गर्न सिकायौँ” (पृ.१५०) । थारूहरूलाई यी सबै कुरा कसैले सिकाएका भए पनि नभए पनि अथवा समयक्रममा आफैँ परिवर्तन भएका भए पनि वर्तमान समयमा उनीहरूको काम गराइको शैली, खानपान र रहनसहनमा परिवर्तन आएको छ । यसरी साङ्केतिक रूपमा भए पनि कथाले संस्कृतिको परिचय दिएको छ ।

आर्थिक अवस्था

प्रस्तुत कथाञ्चल आर्थिक दृष्टिले कमजोर रहेको देखिन्छ । कैलालीक्षेत्रको थारूसमाज जग्गाजमिनका दृष्टिले त्यति कमजोर नभए पनि जीवनशैली र व्यवहारले उनीहरूको आर्थिक अवस्था निम्नस्तरको रहेको देखिन्छ । थारूहरूको जग्गाजमिन पनि पहाडी समुदायको फैलावटसँगै कम हुँदै आएको र उनीहरूले तिनै पहाडियाका घरखेतमा काम गर्न थालेको पाइन्छ, जस्तै :

एउटा थारू आन्दोलनकारी मुटुभित्रैसम्म छुने गरी मञ्चमा गएर कुर्लिन्थ्यो- “यी पहाडीहरूको हामीले कति सेवा गऱ्यौँ, कति । त्यसको कुनै लेखाजोखा नै छैन । आफ्नो जमिन यिनलाई दिएर मालिक बनायौँ । आफू यिनैका कमैया बऱ्यौँ । हाम्रा जन्नीहरूले यिनका भाँडा धोए । ओछ्यान लगाए । हामी यिनका दास बनेर सेवा गऱ्यो तर त्यसको प्रतिफल हामीले के पायौँ । उत्पीडन । दमन । हेपाइ । यो बन्जर भूमिलाई हामीले आवादी गऱ्यौँ । आज हामीले आफ्नो राज्य माग्दा हामीमाथि दमन गर्ने ? अब सहेर बस्न सकिँदैन ।” (पृ.१५०)

यस भनाइबाट वर्तमान समयमा उनीहरूको आर्थिक अवस्था बलियो नभएको बुझिन्छ । सुरुमा उनीहरूका पुर्खाले त्यस ठाउँमा जङ्गल फँडानी गरी निकै कष्टका साथ खेतीयोग्य जमिन बनाएका थिए । कालान्तरमा थारूको बस्ती भएका ठाउँमा गैरथारूहरूको बसाइँ हुन थालेपछि उनीहरूको आवादक्षेत्र घट्यो । जमिन घटेपछि आमदानी पनि घट्यो । हुँदाहुँदा उनीहरू पहाडी समुदायका सेवकजस्ता भएर बस्न बाध्य भए । यसैले उनीहरूको आर्थिक स्तर माथि उठ्न नसकेको देखिन्छ । अर्कातर्फ मजदुरी गरेर खाने कतिपयलाई यस आन्दोलनले त्यति छोएको पाइँदैन । उनीहरू आर्थिक दृष्टिले कमजोर भए पनि मनका धनी देखिन्छन् । उनीहरू काम र खानपिनमा नै मस्त छन् भन्ने कुरा यस भनाइबाट पुष्टि हुन्छ :

अरूका लागि जीवनमरणको सवाल बनेको विषयलाई पनि मजाकमा उडाइदिन्थे उनीहरू । अरूका लागि आलिसान घर ठड्याउँथे । तर आफ्ना लागि दुई दिनको रमाइलो नै काफ़ी थियो उनीहरूलाई ।

हाँसो, ठट्टा गऱ्यो । रमाइरमाई काम गऱ्यो । साँभ्रमा एक खोरिया जाँड पियो । सुत्यो । बस् । दुनियाँका लडाईँ-भगडासँग कुनै मतलब थिएन उनीहरूलाई । (पृ.१४८-१४९)

यस भनाइबाट पनि कथाञ्चल आर्थिक दृष्टिले सबल नभएको बुझिन्छ तर दुःख गरेर खाने त्यस वर्गलाई काम गर्न परेकामा दुःख छैन । उनीहरूका लागि काम गर्नु, खानुपिउनु, हाँसोठट्टा गर्नु र कुनै किसिमको भ्रमेलामा नफस्नु नै जीवन हो भन्ने छ । यसरी समग्रमा हेर्दा कथाञ्चलमा गैरथारूहरूको भन्दा थारूसमुदायको आर्थिक स्तर निकै कमजोर रहेको देखिन्छ ।

शैक्षिक स्थिति

कथाञ्चलको शैक्षिक अवस्था स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको पाइँदैन तापनि पात्रका विविध कार्यकलापबाट सामान्य रहेको बुझिन्छ । हुन ता “ती महिलाहरू, जसले पढेलेखेका र सभ्य-ठालु भनाउँदा आफ्ना अभिभावकको अवज्ञा गरी गरिब थारूलाई प्रेम गरे र गरिरहे” (पृ.१५३) भन्ने भनाइबाट त्यस समाजमा पढेलेखेका व्यक्ति पनि छन् भन्ने बुझिन्छ तर अन्य पात्रका संवाद र क्रियाकलापबाट शैक्षिक अवस्था कमजोर नै रहेको बुझिन्छ । त्यस क्षेत्रका जनताको शैक्षिक स्तर उच्च नभए पनि कथामा जुन समयको घटना देखाइएको छ सो समयमा कैलालीक्षेत्रका थारू र गैरथारू त्यसअधिभन्दा बढी सचेत रहेका पाइन्छन् । सरसफाइमा ध्यान नदिनु, अश्लील शब्द प्रयोग गर्नु, ज्यालामजदुरी गरेर काम चलाउनुजस्ता सन्दर्भबाट त्यस ठाउँका जनता अशिक्षित भएको कुरा अभिव्यञ्जित हुन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि दुई पक्षका बिच भिडन्त हुँदा बिचमा उभिएर त्यस आन्दोलनलाई रोकेका सन्दर्भले समाजमा कतिपय व्यक्तिहरू सचेत र शान्तिका पक्षधर रहेको बुझिन्छ । दृष्टान्तका लागि जस्तै :

नाडीमा सेता रुमाल बाँधेर हात खडा गरेका सयौँ महिलाहरू एकैसाथ रणक्षेत्रको बिचमा गर्जिए-
थारू-पहाडी भाइभाइ- भाइभाइ, भाइभाइ !
हिमाल पहाड तराई- कोही छैन पराइ !
एकै भूमि एकै देश- नेपालीको एकै भेष !
सम्पूर्ण नेपाली एक हौँ- एक हौँ, एक हौँ !

भीडन्तरत मानिसहरू एकाएक स्तब्ध देखिए । कठबाँस र घड्गारूका लाठीहरू जड भए । एउटा कहालीलादो दृश्यले अपत्यासित रूपमा कसरी नाटकीयता प्राप्त गऱ्यो ? मान्छेहरू अचम्मित भए ।
(पृ.१५२)

महिलाहरूले खेलेको यो भूमिका कुनै शिक्षित व्यक्तिले खेलेको भूमिकाभन्दा कम छैन । तत्कालीन समयमा सचेत र तटस्थ भएर बसेका व्यक्तिहरूले एकताको भाव जगाउने कार्य नगरेका भए वातावरणले हिंसाको रूप लिन सक्थ्यो । अतः कथाञ्चल औपचारिक शिक्षाका दृष्टिले उल्लेखनीय नभए पनि चेतना, साहस र चिन्तनका दृष्टिले महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । मध्यस्थकर्ताको त्यस व्यवहारबाट समाज दुर्घटनाबाट बँचेका कारण उनीहरूमा औपचारिक तहको अध्ययन जतिसुकै भए पनि व्यावहारिकताले महिलाहरू चेतनशील, सहिष्णु र असल देखिएका छन् ।

राजनीतिक परिवेश

प्रस्तुत कथामा सेतीअञ्चलअन्तर्गत कैलाली जिल्लाको धनगढीमा भएको एक राजनीतिक घटना कथाको परिवेशका रूपमा आएको छ। २०७२ सालमा अन्य क्षेत्रका साथै सुदूरपश्चिमका विभिन्न स्थानमा ठुलो आन्दोलन भएको थियो। सो आन्दोलन राज्यको पुनःसंरचना गर्दा सीमाङ्कन नमिलेको भन्ने विषयमा आधारित थियो। त्यस समयमा सुदूरपश्चिमका जनता दुई समूहमा विभाजित भएका थिए। तिनीहरूमध्ये मूलतः पहाडी समुदायका व्यक्तिहरू अखण्ड सुदूरपश्चिमका पक्षमा थिए भने थारूहरू थरूहट वा थारूवान् प्रदेशका पक्षमा लागेका थिए। यसैबिच २०७२ भदौ सात गतेका दिन कैलाली जिल्लाको टीकापुरमा सरकारी पक्ष र थरूहट प्रदेशको माग गरेका आन्दोलनकारीबिच भडप हुँदा दुवै पक्षका व्यक्तिहरू घाइते भएका थिए। सो आन्दोलनमा विभिन्न दर्जाका प्रहरी र एक नाबालकसहित आठजनाको मृत्यु भएको थियो। त्यसअघि र पछि पनि ठाउँठाउँमा आन्दोलन भइरहेका थिए। यस क्रममा टीकापुरको घटनापछि धनगढीमा पनि आन्दोलन चर्किएको थियो। कथामा टीकापुर घटनाको प्रसङ्ग जोडिए पनि मूलतः धनगढीको राजनीतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ। उदाहरणका लागि केही पङ्क्तिहरू जस्तै :

यता,

“अखण्ड सुदूरपश्चिम- जिन्दावाद, जिन्दावाद !

विखण्डनवादी मुर्दावाद- मुर्दावाद, मुर्दावाद !”

पश्चिम चौराहाबाट आएको जुलुसमा हजारौं मानिसहरू गगनभेदी आवाजमा कुर्लिरहेका थिए। युवा-तन्नेरी र किशोरहरूका हातहातमा घड्गारूका तिखा लाठीहरू नाचिरहेका देखिन्थे। मानिसहरू अस्तित्व लडाइँको अन्तिम मोडमा उभिएका जस्ता देखिन्थे। अस्तित्व रक्षाका लागि उठेको आवाजमा दृढ सङ्कल्प भल्कन्थ्यो।

उता,

“थरूहट राज्य- जिन्दावाद, जिन्दावाद !

पुनर्उत्थानवादी- मुर्दावाद, मुर्दावाद !

थरूहट राज्य- घोषणा गछौं घोषणा गछौं !”

पूर्व क्याम्पसरोडबाट आएको जुलुसमा रहेका हजारौं आक्रोशित र उत्तेजित थारूहरूका आवाजले आकाशलाई बुलन्द गरेको थियो। नारी-पुरुषहरूका हातहातमा भाला र कठबाँसका लाठीहरू माथि उठेका देखिन्थे। अगुवा थारूहरूको उत्तेजित हाउभाउले पछाडिका युवाहरू विपक्षीको टाउको फोड्न तम्सेका जस्ता लाथे। उत्तेजित भिडलाई शान्त र धैर्यशील बनाइराख्ने कुनै नायक देखिन्थेन। सबै आक्रोशित, सबै उत्तेजित। उत्तेजित भिडका अनुहारहरू हेर्दा लडाइँमा विजय प्राप्तिको दृढ प्रतिज्ञा भल्कन्थ्यो। (पृ.१४७)

यसप्रकार प्रस्तुत कथामा धनगढीक्षेत्रमा घटेको वास्तविक घटनालाई विश्वसनीय र तुरुस्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तिथिमिति उल्लेख नभए पनि चित्रित विषयले यो कथा राजनीतिक घटनामा आधारित हो भन्ने कुरा स्वतः बुझिन्छ । तत्कालीन अवस्थामा प्रदेशको सीमाको विषय कति जटिल बनेको थियो भन्ने कुरा यस कथाले छर्लङ्ग पारेको छ । पहाडी समुदाय र थारू समुदायको माग सरकारसँग सम्बन्धित थियो तर सरकारले समयमा नै समस्याको समाधान नगर्दा त्यसले एकआपसमा फाटो सिर्जना गर्‍यो र अन्ततः धेरै व्यक्तिको ज्यानसमेत लिएको थियो । यसरी आञ्चलिक कथाले यथार्थवादसँग सम्बन्ध राख्दछ (बराल, २०५६, पृ.३८५) भन्ने कुरालाई यस कथाले पुष्टि गरेको छ ।

भाषिक प्रयोग

‘दियो जलिरहेछ’ कथामा भाषिक विशिष्टता पाइन्छ । यस कथामा ठाउँका अर्थमा ‘ठौर’, कचौराका अर्थमा ‘खोरिया’, एक प्रकारको शपथका अर्थमा ‘माँकसम’, यहाँ बुझाउन ‘ह्याँ’ र गालीका अर्थमा थारूजातिलाई बुझाउन ‘मुसाकाल’ शब्द प्रयोग गरिएको छ । यी शब्दले पनि यस ठाउँको भाषिक विशेषता प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत कथामा थारूभाषाको प्रयोग भएबाट खास भाषिक विशिष्टता प्रकट भएको छ । यहाँ नेपालको सुदूरपश्चिम कैलालीक्षेत्रमा प्रयोग गरिने थारूभाषा प्रयोग भएको छ । यसको छोटो उदाहरण जस्तै :

“बुर्चोडी पर्वटिया टो एकठो फे नाइ रही रे, अब् हियाँ, सब् चल्जाई पहाड गौकसम् ।” सडकको पल्लो किनारको भित्री गल्लीमा नयाँ घर बनाउने काममा लागेको एक मिस्त्री थारूले भन्यो ।

“कहाँ सेकी रे थारून्के सड् लड्ना ? कामचोर पर्वटिया ।” अर्कोले थपेको थियो । सुर्ती मुखमा हालेको अर्को केटोले पिच्च थुकेपछि भन्यो- “अरे अच्छेसे बनाऊ हो सँघरिया यी घर तो अब् हमारही हुइ जाइ । बुर्चोडी पर्वटिया टो कहाँ चल्जाइ कहाँ ?”

“अरे मै टो उः डिभोटी होटलवाला घर लेम हो सँघरिया ।” अर्को थारूले थुक निल्दै भन्यो ।

हियाँ पहाडीलोग नाइरही तो बडा सुग्घुर बठनियाँ फे नाइबिल्गाइ हो सँघरिया रोडमे ।” एउटा क्याप लगाएको जवानले थप्यो ।

“बुर्चोडी मै टो पहाडीके बठनियाँसँड लभ करना सोचले रहूँ यार, डाइलेहे ।”

सबै मिस्त्री र कामदारहरू गलल्ल हाँसे । उनीहरूको हाँसोमा चिप्लेचोरले पनि हा..हा..मिलायो तर ऊ पछि केही बोलेन । (पृ.१४८)

प्रस्तुत कथा थारूबाहुल्य क्षेत्र र थारूसमूहले गरेको आन्दोलनसँग सम्बन्धित भएकाले एकातर्फ थारूभाषाको प्रयोग सान्दर्भिक देखिएको छ भने अर्कातर्फ यसले तत्स्थानिक विशेषता प्रस्तुत गरेको छ । केही शब्द अश्लील भए पनि आक्रोशपूर्ण परिवेशमा प्रयोग गरिएका कारण त्यसलाई स्वाभाविक रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । यसअघि पर्वटिया र थारू दुवै मिलेर बसेका थिए तर सङ्घीयताका सन्दर्भले उनीहरूबिच फाटो ल्याइदियो र अन्ततः सरकारसँग मात्र नभई छिमेकका दाजुभाइ र दिदीबहिनीसँग पनि लडाइँभगडा हुने परिस्थिति सिर्जना भयो । आन्दोलनमा आक्रोशित भएका बेला सामान्य अवस्थाको जस्तो शिष्टाचारको भाषा बोलिँदैन । यहाँ पनि सोहीअनुसार तुच्छ शब्द प्रयोग गरिएको छ । यसरी आफ्नै मातृभाषामा बोल्दा जाति र समुदायप्रतिको आस्था अभ्र प्रगाढ भएको छ । विपक्षी वा शत्रुले नबुझ्नु भन्नका लागि पनि यस्तो भाषा प्रयोग गरिएको छ ।

निष्कर्ष

रामलाल जोशीले आख्याननात्मक र गैरआख्याननात्मक गरी दुवैखाले विधामा कलम चलाएका भए पनि उनी बढी आख्यानकारका रूपमा परिचित छन् । उनलाई आख्यानकारका रूपमा परिचित गराउने मुख्य कृति मदनपुरस्कार प्राप्त कथासङ्ग्रह *ऐना* हो । प्रकाशित चारवटा कृतिमध्ये तीनवटा आख्यानसँग सम्बद्ध भएका कारण पनि उनको चासो र दक्षता आख्यानमा रहेको बुझिन्छ । जोशीका आख्यान र आख्यानेतर रचनामा प्रेमिल भाव र सहरिया परिवेश पाइए पनि उनी मूलतः ग्रामीण परिवेश र निम्नवर्गीय समस्यालाई सशक्त किसिमले चित्रण गर्ने म्रष्टा हुन् । उनका आख्याननात्मक रचनामा नेपालको सुदूरपश्चिमका विभिन्न जाति, स्थान र संस्कृतिसम्बद्ध पक्षहरूको सुन्दर किसिमले शब्दचित्र उतारिएको पाइन्छ । स्थानविशेषका समग्र विशेषता पाइने हुँदा जोशीका आख्याननात्मक रचना आज्जलिकताका विशेषताले युक्त देखिन्छन् । आज्जलिकता भनेको अञ्चलविशेष वा खास कुनै क्षेत्रविशेषका समग्र विशेषता बुझाउने शब्द हो । अतः आज्जलिक साहित्यमा खास क्षेत्रका भौगोलिक, सांस्कृतिक, भाषिक आदि पक्षको चित्रण गरिएको हुन्छ । यस दृष्टिले जोशीको *ऐना* कथासङ्ग्रह महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यसमा कर्णालीक्षेत्रमा बस्ने मानिसका विविध खाले समस्यालाई मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये 'दियो जलिरहेछ' पनि आज्जलिकताका दृष्टिले उल्लेखनीय कथा हो । यसमा कैलाली जिल्लाका विभिन्न स्थानमा बस्ने व्यक्तिहरूको आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक आदि अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यसमा खास गरी २०७२ सालमा जातीय पहिचानको नारासहित थारूहरूद्वारा थरूहट प्रदेश र गैरथारूहरूद्वारा अखण्ड सुदूरपश्चिमको माग गरी आन्दोलन गरिरहेका क्रममा विभिन्न ठाउँमा भएका झडपका साथै धनगढीमा भएको आन्दोलनको भयावह अवस्थालाई प्रभावकारी शैलीका माध्यमले प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी कथाञ्चलको राजनीतिक तथा सामाजिक, सांस्कृतिक आदि समग्र पक्षको चित्रण गरिएका कारण कथाले आज्जलिक स्वरूप प्राप्त गरेको छ भने अञ्चलविशेषका बहुविध पक्ष समेटेी रोचक भाषाशैलीका साथ प्रस्तुत गरिएका कारण कथा आज्जलिकताका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

सन्दर्भसामग्री

- जैन, नगीना (सन् १९७६). *आञ्चलिक और हिन्दी उपन्यास*. नयी दिल्ली : अक्षर प्रकाशन ।
- जोशी, रामलाल (२०७४). *ऐना (चौथो संस्क.)*. काठमाडौँ : बुकहिल ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०४९). *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा (भाग-२)*. तेम्नो संस्क.. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- द इन्साइक्लोपेडिया अमेरिकाना (सन् १९६९). भोलुम १०. न्युयोर्क : अमेरिकन कर्पोरेसन ।
- पौड्याल, एकनारायण (२०७३). *ऐनाका कथाहरूको वस्तुसन्दर्भ र कथाञ्चल*. *गरिमा*. ३६/४, पूर्णाङ्क ३८९, पृ. ८५-९५ ।
- पौड्याल, एकनारायण (२०८०). *नेपाली कथामा आज्जलिकता*. काठमाडौँ : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- बराल, ईश्वर (२०५६). *छरिएका समीक्षा*. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- राई, इन्द्रबहादुर (२०५८). *नेपाली उपन्यासका आधारहरू*. तेम्नो संस्क. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- सापकोटा, कृष्णप्रसाद (२०७७). *आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास*. चितवन : गोमा प्रकाशन ।
- सुवेदी, देवीप्रसाद (२०५९). *नेपाली आज्जलिक कथामा पाइने जीवनगत समस्याहरू*. *समकालीन साहित्य*. १२/४. पूर्णाङ्क ४६. पृ. ३९-४२ ।
- सुवेदी, धनप्रसाद (२०५६). *आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास*. खोटाङ : यादेवी ढकाल ।